

מחברות מני קדם

שרידי כתבי-יד עתיקים

יוצאים לאור

עם

מבואות והערות

מאת

הרב יהודא ליב זלוטניק

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

שני קטעים להשלמת
ס פ ר ה ע ת י ם

ח ב ר ו

הנשיא רבנו יהודה בר ברזילי אלברצלוני
במאה התשיעית לאלף החמשי

יוצאים לאור מכתב-יד יחידי בעולם
בהקבלה עם הלכות הרי"ף
עם מבוא והערות

מאת

הרב יהודא ליב זלוטניק
יוחניסבורג, דרום אפריקה

מ ב ו א

א

רבינו יצחק אלפסי¹, שרבי יהודה הלוי כתב עליו:

הרים ביום סיני לך רעשו   כי מלאכי האל בך נפגשו
ויכתבו תורה בלוחות לבך   וצבי כתריה לך חבשו
לא עצרו כח נבונים לעמוד   לולא תבונות ממך דרשו —

לא קרא שם לספרו. אמנם הר"מ מקוצי בהקדמתו לספר מצוות גדול שלו כותב: "רב יהודאי גאון עשה הלכות גדולות ורב יצחק מפס עשה חבור וקראוהו רב אלפס".

ובשם זה, או בראשי-התיבות "רי"ף" נודע הספר בישראל עד היום.

ר' לוי גינצבורג (גנזי שכטר, ספר ב' עמ' 5, פסקא יד) מעיר, שבספר התרומה, הלכות תפילין², מביא מהלכות גדולות של רב אלפס פירוש של הגאון בתרגום עברי³, והוא מוסיף: "ולא אדע לאיזה ספר כוון. שלא בלבד שברי"ף שלפנינו ליתא כל הפסקא שבאה בספר התרומה, אלא שאין דרכו של מחבר זה לקרות ספר האלפס "הלכות רב אלפס" ורק חכמי ספרד קראוהו לפעמים כך⁴ וגם הם לא נתנו עטרת הגדולה עליו". ובהשמות ותיקונים (שם, עמ' 613) הוא מוסיף, שר' אברהם בנו של הרמב"ם, ז"ל, בספרו מלחמות ה⁵ קורא לספרו של הרי"ף "הלכות רבתי".

נראה לי שלפעמים קראו בדרך צחות לספרו של הרי"ף "הלכות גדולות", מפני שקראו עליו את המקרא: ויזרע יצחק ויגדל האיש וילך הלך וגדול עד כי גדל מאד⁶). מצאו על כן רמז במקרא להלכות גדולות, לשון נופל על לשון [וכדאי להעיר שאת ספר האלפס היו קוראים גם בשם תלמוד בבלי הקטן, וראה ב"ראש הגבעה" לרבי פנחס מפלוצק — העורך].

1) נפטר בשנת ד"א תתס"ג והוא בן תשעים שנה.

2) בהוצאה משנת תקע"א, דף עג, א.

3) איני יודע למה מתכוון הר"ל גינצבורג במלים "בתרגום עברי".

4) והרמב"ם בהקדמתי לפירוש המשנה כותב: "וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו

יצחק ז"ל".

5) דפוס האנבר, ע' ו.

6) חיד"א, שם הגדולים, אות יו"ד, סימן רפז.

בכלל הפליגו חכמי הדורות בשבח ספרו של הרב אלפסי. הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה כותב, שהרב אלפסי "באר כל הטעיות אשר נמצאו לאשר היו לפניו בפסקיו ואין תפישה עליו בהם אלא בהלכות מועטות ולא יגיעו עד עשר בשום פנים".

הר"י בעל התוספות היה אומר, שודאי רוח הקודש שרתה על הרי"ף כשחבר את ההלכות⁷.

רבנו יעקב ממרויש שאל מן השמים יוכיחו אם הלכה כהרי"ף. וה' נתן קולו, דבר שלח ביעקב, ואת בריתי אקים את יצחק, אחד קראתיו ובכורי אתנהו⁸. והמושלים יאמרו: אין לנו כי אם רבנו שלמה בפירושו ורבנו יצחק בפסקיו⁹. הרב חיד"א כותב: "ודע שהרבה גאוני הדורות עשו פירושים להלכות הרי"ף,

7 ר' מנחם בן זרח בהקדמתו לספר צידה לדרך וחיד"א שם. ור' שלמה בן הרשב"ץ בסוף ספרו "מלחמת מצה" כותב שהרמב"ם כתב ספרו "בלשון מבוארת וצחה כאלו רוח הקודש שרתה עליו ונחה".

והראב"ד בהשגותיו, הלכות לולב (ח, ה) כותב: כבר הופיע רוח הקודש בבית מדרשו, ועיין חיד"א, מערכת גדולים, אות א, סימן יא.

והר"י איבשיץ באורים ותומים, קיצור תקפו כהן, שטטין 1860, דף לט, ג, וריש ד, כותב על השו"ע והגהות הרמ"א: "לדעתי אין ספק כי הכל בכתב מיד ה' השכיל על ידם... כללו במחק וקוצר לשונם דינים הרבה ולאין ספק שלא כווננו להכלל... רק רוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכון להלכה בלי כונת הכותב", והר"ח מצאנו בתשובותיו כותב שבעל אור החיים "בודאי חיבר ספרו ברוה"ק אך לא הוא לבדו רק כל מחבר אפי' בדורנו אם הוא ראוי לכך חיבר ספרו ברוה"ק" (חלק ב, יורה דעה, סימן קה). ועיין חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, אות מ"ם ס"ק כ"ל ערך "משביר".

ובספרי חסידים ראיתי, שכל הספרים עד המהרש"א, נתחברו ברוח הקודש. ובלוח "היום יום", קובץ פתגמים ומנהגים מסודרים לימות השנה משיחות וכתבי כ"ק אדמו"ר שליט"א בליובאוויטש (מסודר מיום י"ט כסלו עד י"ט כסלו, שהוא ראש השנה לתורת החסידות חב"ד) תש"ג, ברוקלין נ. י. במאמר ליום ו' שבט נאמר: אאמו"ר כותב ששמע בשם רבינו הזקן, שכל המחברים עד הס"ו והש"ך, והם בכלל, עשו החבורים שלהם ברוח הקודש, וענין רוה"ק איתא בקרבן העדה ספ"ג דשקלים, שזהו שמגלים לו רזי תורה.

והר"ח מצאנו מבאר: היינו שהסכים בחכמתו לאמתה של תורה. אמנם עיין בספר "מצרף לחכמה" ליש"ר מקדניאה, פרק יט, אם הופעת רוח הקודש מועילה לקביעת ההלכה ועיין כל החומר שאסף בענין זה הרב ראובן מרגליות בהקדמתו החשובה לשו"ת מן השמים, לבוב, תרפ"ט. ועיין "עין זוכר" לחיד"א, מערכת אל"ף, סימן טו, ובהגהות "תוספת יעקב" שם. עמ' 18 הערה יו"ד, ובהשמטות עמ' 257.

8 שאלות ותשובות מן השמים, ומביאה חיד"א בהסכמתו לדפוס הראשון של תשובות הרי"ף, ליחורנו תקמ"א. ובכלל הפליגו בשו"ת הנ"ל בשבח הרי"ף, עיין שם סימן ח וסימן מג.

9 אגרת הצופה, על יסודי הרי"ף, ביליסטוק, לפרט וקס"ת, בראש הספר.

כנראה מספרי ראשונים" והוא מביא רשימת פירושים שהנה באמת מפליאה. אבל בזה עוד לא נגמר הדבר.

ג

הרב בעל "תוס' יום טוב" בהקדמתו לפירושו על הרא"ש כתב בטוב טעם ודעת: "הפוסקים... נחלקו לשתי חלוקות, מהם אשר הניף ידו על הגמרא כמות שהיא וקיצרו ומיעטו אריכת הסוגיות והפלפולים. והמוקדם שבהם אשר בידינו הוא חבורו של הגאון הרי"ף זלה"ה. ואחריו קם הרב הגדול הרמב"ם ז"ל ואחז לו דרך קצרה אחרת... וחברם על סדר ההלכות... ויהי כי ארכו הימים אחרי אלו שני המחברים ונתוספו דעות חכמי צרפת, אשכנז וספרד... עמד רבינו אשר ז"ל וחיבר חיבור גדול מאוד, בו כתב כל דברי הרי"ף והוסיף דברי חכמים הנזכרים בעלי התוספות ושאר חכמים גדולים, מלבד מה שנתחכם משלו בפלפולו ושכלו הזך, וקם בנו תחתיו, הרב רבינו יעקב בעל הטורים... ונמצאו עכשיו אלו שני החבורים... ספר רבינו אשר לעומת מחברתו של הרי"ף וספר הטורים כנגד חבורו של הרמב"ם".

השכל הרב לשער, שהרי"ף הוא המוקדם מאשר בידינו, כי יודעים אנו כעת, שהיו קודמים לו בזמן, כגון בעלי המתיבות. עיין בהקדמתו של ד"ר ב. מ. לזין ז"ל ל"ספר המתיבות" שהוציא לאור.

אבל הרא"ש לא היה היחידי שכתב בספרו "כל דברי הרי"ף והוסיף דברי חכמים", כי מן הקטעים שאנו מפרסמים כעת, אנו רואים שאף הרב הנשיא אלבר-צלוני, אף על פי שלא ארכו לו הימים אחרי הרי"ף, כי כנראה, חיבר את ספרו, ספר העתים, עוד בהיות הרי"ף בחיים חייתו¹⁰, ואף על פי שסידר את ספרו לא על פי סדר הש"ס, אלא על סדר הלכות, אף על פי כן בנה דבריו בהרבה חלקים מספרו על היסוד שהניח הרי"ף ו"כתב כל דבריו והוסיף דברי חכמים גדולים מלבד מה שנתחכם משלו בפלפולו ושכלו הזך". (ועיין אלבעק, מבוא לספר האשכול, ע. נ"ז). חיבה יתירה נודעת לספרו של הנשיא מברצלונה על שהביא הרבה מדברי הגאונים ומסר לנו נוסחאות שונות, שלא נשתמרו בשום מקור אחר.

ד

הקטעים שאני מפרסם כאן הם שלשה דפים נפרדים, כתובים משני עבריהם. שני דפים מהווים קטע אחד. בין שני דפים אלה והדף השלישי חסר, כנראה, דף אחד. מצאתי דפים אלה בין קטעי כתבי-יד, שקנה ר' יוסף איסר הלוי למשפחת גד מיהאגניסבורג לפני שנים אחדות מאת הרש"א וורטהיימר בירושלים והם עתה קנייני. המצב שהקטעים נמצאים בו הוא גרוע ביותר ואך ברוב עמל ושקידה עלה בידי לפענח כתיבתם ולעמוד על תכנם.

על יסוד הסימנים שד"ר לזין נתן במבואו לספר מתיבות, בדרכי הביטוי של הספר והלשונות שהוא משתמש בהם וביחוד בראותי שדברים המובאים ברי"ף סתם, מובאים בקטעים שלנו בשם "גאון" — חשבתי, שהם שייכים לספר שקדם

להרי"ף: "מתיבתא עתיקתא". אבל לא היו הדברים ברורים בעיני למדי והילכך פרסמתי את הקטעים עם השערה זו בשנת תש"א במספר טפסים מצומצם במכונת הכפלה והפיצותים בין חכמים בתקופה שמישהו יאיר עיני בזה. ואז לא היו עוד ספרי הרב אלברצלוני בידי ולא הייתי בקי בדרכו ובנוסחו. אבל אחרי כן השגתי את פירושו לספר יצירה ומצאתי שם במבואו של שוח"ה, סוף עמ' xx, שהלכות שבת ב"ספר העתים", כתב-יד, מסתיימות בפרק "מלאכות ואיסורי שבת". תיכף נצנצה מחשבה במוחי, שהקטעים שבידי הכוללים "הלכות מלאכות ואיסורי שבת" בודאי הם חלק מספר זה. השתדלתי והשגתי מירושלים את ספר העתים והנה מצאתי, שהספר מסתיים באמצע הלכות מלאכות ואיסורי שבת, בהלכות השייכות למסכת שבת דף קג והקטעים שבידי שייכים לסוף המסכת, לדף קנ ואילך, ומכל הסגנון ודרך ההרצאה והלימוד של הרב המחבר ז"ל, ניכר ברור ומבורר למי החותמת ולמי הפתילים וברכתי שם המחזיר אבדות ומאיר עיני חשכים.

ויש להעיר, שאף על פי שבחלק מספר העתים שבדפוס הוא רגיל לקרוא להרי"ף: הגאון ר' יצחק, הוא מביא פעם גם סתם: "כתב גאון" (סוף עמ' 22) — הכוונה לרבנו הרי"ף [ראה במאמר "מחוקקי יהודה" לר"ש אלבעק בספר היובל "תפארת ישראל" (וגם בחוברת מיוחדת), וכנראה שהרב זלוטניק לא ראה מאמר זה. הערה ד].

ה

מן הגרסאות החדשות שנתגלו לנו בקטעים אלה מעניינות ביחוד בדף א, א, שורות 12—13, הנוסח: "חשבונות של מילך ושל הילך". ובדף ב, ב, שורה 12, הנוסח: "ולנקוט ביזרא". על ידי נוסח זה האחרון אנו למדים פירושו של מאמר בירושלמי שהיה סתום וחתום וגלאו חכמי לב להבינו עד היום, כי לא ידעו מלה זו מהי ומה פירושה. עיין הערתנו שם.

מן הפירושים חשוב ביחוד פירוש רבינו לסוגיית הגיגית על גבי ההילקטי, (דף ג, א), ועיין שם בהערותנו, שכנראה היה פירושו של רבנו ידוע לאחד שהגה בתלמוד כ"י מינכן¹¹).

נראה שהלכות הבדלה באו לאחר הלכות מלאכות ואיסורי שבת (עיין דף ג, ב) ולא אחר הלכות ברכות ועונג שבת, כאשר שער הרז"ז רבינוביץ ז"ל (עיין מבוא לספר העתים, עמ' iv). אבל יש להעיר כי חצי האות שנשאר אחר אות וי"ו האחרונה ברשימה: נתחיל הלכות נר, בשמים ו...". אינו נראה כשריד מאות ה"א: "הבדלה", כפי שמלאטי אני את החסר, מפני שהשורות שנשארו בראשית הפרק מדברות מענייני הבדלה, כי למראית עיין נראה יותר שוהי התחלת אות מ"ם וצירכים אולי למלא את הרשימה באופן זה: הלכות נר, בשמים ומוצאי שבת].

ויותר מעלות ספר העתים והספרים והקבצים שיצאו בעקבותיו ונתייסדו עליה, הלא הם נמנים במבוא של אלבעק לספר האשכול, ירושלים תרצ"ה.

11) בספר היובל שיצא לכבוד הרב הראשי ד"ר הרץ, לונדון תש"ג, כותב ד"ר אלקנה אדלר, בראשית: מאמרו על כתבי היד של התלמוד, בטעות, כי בכ"י מינכן נמצא גם פירוש רש"י. באמת נתנה בכ"י זה המשנה כפנים והתלמוד נכתב מסביב באותיות קטנות כפירוש להמשנה ומר אדלר למראה עיניו ישפוט ויחשב שזה פירוש רש"י ועינו הטעתו.

ספר העתים

דף א. עמוד א

[מסכת שבת, פרק כג, שואל אדם, דף קז]

אני להחשיך עליו. תניא לא יאמ' אדם לחברו הנראה שתעמוד עמי לערב רבי יהוש' בן קרחה אומ' אומ' אדם לחברו הנראה שתעמוד עמי לערב אמ' רבה בר בר חנה אמ' רבי יוח' הלכה כר' יהוש' בן קרחה. ואמ' רבה בר בר חנה א"ר יוח' מ"ט דר' יהוש' בן קרחה

דאמ' קרא ממצא חפצך ודבר דבר דיבור אסור הרהור מותר והא דיבור של רשות 5 הוא דאסור אבל דבור של מצוה מותר דא' קרא ממצא חפצך חפצך אסורין חפצי שמים מותרין רב ששת ורב המנונא דאמ' תרויהי חשבונות של מצוה מותר לחשבון בשבת ואמר רבי אלעזר פוסקין צדקה לעניים בשבת וא"ר יע' א"ר יוח' מפקחין פקוח נפש בשבת וא"ר יע' א"ר יוח' הולכין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לפקח על עסקי רבים בשבת וא"ר שמו' בר נחמני א"ר יוח' הולכין לתרטיאות ולקרסאות 10 לפקח על עסקי רבים בשבת ותנא דבי מנשה משדכין על התינוקת ליארס ועל התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות אמ' רב יהוד' אמ' שמו' חשבונות של מה

הלכות הר"י אלפסי

(שואל, פרק כג, מסכת שבת, דפוס ווילנא, דף סד, א)

אני להחשיך עליו. גמ'. תניא לא יאמר אדם לחבירו הנראה שתעמוד עמי לערב ר' יהושע בן קרחה אומר אומר אדם לחבירו הנראה שתעמוד עמי לערב אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן הלכה כר' יהושע בן קרחה. דאמר קרא ממצא חפצך ודבר דבור אסור מחשבה מותרת והני מילי דבר הרשות הוא דאסור אבל דבור דמצוה מותר דאמר קרא ממצא חפצך ודבר דבר חפצך אסורין חפצי שמים מותרין. רב חסדא ורב המנונא דאמרי תרווייהו חשבונות של מצוה מותר לחשבון בשבת. ואמר רבי אלעזר פוסקין צדקה לעניים בשבת. ואמר ר' יעקב אמר ר' יוחנן מפקחין פקוח נפש בשבת ואמר רבי יעקב א"ר יוחנן הולכין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לפקח על עסקי רבים בשבת ואמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יוחנן הולכין לטרטיאות ולקרסאות לפקח על עסקי רבים בשבת. תאנא דבי מנשה משדכין על התינוקות ליארס ועל התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות. אמר רב יהודה אמר שמואל חשבונות של מה לך ושל מה בכך מותר לחשבון בשבת. תניא גמי הכי חשבונות

לך וחשבונות של מה בכך מותר לחשבן בשבת ואית דגרסי חשבונות של מלך
וחשבונות של הילך. תנ"ה חשבונות שעברו ושעת' להיות אסור
לחשבן בשבת חשבונות של מה לך וחשבונות של מה בכך מותר לחשבן בשבת
15 ורמינה' מחשבין חשבונות שאין צריכין ואין מחשבין חשבונות הצריכים כיצד
אומ' אדם לחב' כך וכך פועלין הוצאתי על שדה זו וכך וכך הוצאתי על דירה
זו אבל לא יאמ' לו כך וכך הוצאתי וכך וכך אני עתיד להוציא ולטעמך תקשי לך
היא גופה אלא [לא] קשיא הא דאיכא אגירי דאגירי גביה הא דליכ' אגירי דאגירי
גביה אי איכא אגירי דאגירי גביה אפי' חשבונות שעברו אסור לחשבן דהא קא
20 בעי למידע כמה בעי מיתב להו והו' להו חשבונות שצריכין ואסור ואי ליכא
אגירי דאגירי גביה הו' להו חשבונות שאין צריכין ושרי. ת"ר מעשה בחסיד אחד
שנפרצה לו פרצה בתוך שדהו כו'. אמ' רב יהוד' אמ' שמו' מותר לאדם לומר
לכרך פלו' אני הולך שאם יש בורגנין הולך אפי' בשבת. אבל מחשיך הוא לשמור
ומביא פירות בידו. ומקשי' בגמ' ואע"ג דלא אבדיל והאמ"ר אלעז' בן אנטיגנס
25 אסור לאדם שיעשה חפציו קודם שיבדיל וכי תימ' דאבדיל בתפלה והאמ' רב יהוד'
אמ' שמו' המבדיל צרי' שיבדיל על הכוס וכי תימ' דאבדיל על הכוס
כוס בשדה מי איכא תרגמה רב נתן בר אמי בין הגתות שנו. א"ל ר' אבא לרב
אשי כי היוגן במערבא אמרי' המבדיל בין קדש לחול ועבדי' צריכין. כל' ואינו
צרי' לו' בין האור לחשך אלא או' בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול בלבד. אמ'

שעברו וחשבונות שעתידין להיות אסור לחשבן בשבת וחשבונות של מה לך ושל
מה בכך מותר בשבת. ורמינהו מחשבין חשבונות שאינן צריכים ואין מחשבין חשבונות
הצריכים כיצד אומר אדם לחברו כך וכך פועלים השכרתי וכך וכך הוצאתי על דירה
זו אבל לא יאמר כך וכך הוצאתי כך וכך אני עתיד להוציא ולטעמך תקשי לך היא
גופה אלא לא קשיא הא דאיכא אגירי דאגירי גביה הא דליכא אגירי דאגירי גביה.
אי איכא אגירי דאגירי גביה אפילו חשבונות שעברו נמי אסור לחשבן דהא קא בעי
למידע כמה בעי למיתב להו והו' להו חשבונות שצריכים ואסור ואי ליכא אגירי
דאגירי גביה הו' להו חשבונות שאינן צריכין ושרי. ת"ר מעשה בחסיד אחד שנפרצה
לו פרצה בתוך ביתו ונמלך עליה לגדרה בשבת ונזכר שהוא שבת ולא גדרה ונעשה
לו נס ועלה בו צלף וממנו היתה פרנסתו ופרנסת בני ביתו. אמר רב יהודה אמר
שמואל מותר לומר לכרך פלוני אני הולך למחר. שאם יש בורגנין הולך אפילו בשבת.
אבל מחשיך הוא לשמור וכו' ומקשינן ואע"ג דלא אבדיל והאמר ר' אליעזר בן
אנטיגנוס. משום ר' אלעזר ברבי ינאי אסור לאדם שיעשה חפציו קודם שיבדיל וכי
תימא דאבדיל בתפלה והאמר רב יהודה אמר שמואל המבדיל בתפלה צריך שיבדיל
על הכוס וכי תימא דאבדיל על הכוס כוס בשדה מי איכא תרגמה רב נתן בר אמי
קמיה דרבא בין הגתות שנו א"ל רב אדא לרב אשי כי היוגן במערבא אמרי' המבדיל
בין קדש לחול ועבדינן צריכין כלומר אינו צריך לומר בין אור לחשך כולו אלא
ברוך אתה יי' אמ"ה המבדיל בין קדש לחול בלבד.

[דף א, עמוד ב, שיך למסכת שבת, קנא]

- רב אשי כי הוינן בי רב כהנא אמרי' בין קדש לחול ואפכינן סלתי. מחשיכין על התחום לפקח על עסקי כלה ועל עסקי המת להביא לו ארון ותכריכין. גוי שהביא חלילין בשבת לא יספוד בהן יש' אלא א"כ בבא ממקום קרוב עשו לו ארון וספרו לו קבר יקבר בו יש' ואם בשביל יש' לא יקבר בו עולמית מאי ממקום קרוב רב אמ' מן מקום קרוב ממש ושמו' אמ' חיישי' שמא חוץ לחומה לנו 5 ופ' גאון הכי חיישי' שמא חוץ לחומה לנו כל' אע"ג דחזינן להו דעיילי בצפרא לא אמר' אי לאו דאתי מאתרא קריבא לא הו' עיילי בצפרא אלא אמרינן הני מאתרא רחיקא אתי והאי דעיילי בצפרא בלילא אזלי עד דמטו לחומה וביתו התם וקא עיילי השתא ומאי אלא א"כ באו ממקום קרוב ה"ק לא יספד בהם יש' אלא א"כ ימתין 10 כדי שיבואו ממקום קרוב והלכ' כשמו' דדיק' מתני' כותיה דתנן במכשירין עיר שיש' וגוים דרין בתוכה והיתה בה מרחץ המרחצת בשבת אם רוב גוים מותר לרחוץ בה מיח ואם רוב יש' ימתין בכדי שיחמו חמין מחצה על מחצה ימתין בכדי שיחמו מחמיו ר' יהוד' או' באמבטי קטנה ואם יש בה רשות רוחץ בה מיד מאי רשות אמ' רב יצ' בריה דרב יהוד' כגו' אדם חשוב שיש לו עשרה עבדים 15 שמחממין לו עשרה קומקמוסין בבת אחת מותר להרחיץ בה מיד. ת"ר לא יטייל אדם בתוך שדהו לידע מה היא צריכה. כיוצא בו לא יטייל אדם על פתח המדינה כדי שיכנס למרחץ מיד. מתני' עושין כל צרכי המת סכין ומדיחין אותו ובלבד שלא יזיז בו אבר ושומטין את הכר מתחתיו ומטילין אותו על

אמר רב אשי כי הוינן בי רב כהנא אמרינן המבדיל בין קדש לחול וסלתינן סלתי. (ברייף פה הלכות אחדות שאינן בכתב יד שלנו). מתני'. מחשיכין על התחום לפקח על עסקי הכלה ועל עסקי המת להביא לו ארון ותכריכין. נכרי שהביא חלילים בשבת לא יספוד בהן ישראל א"כ באו ממקום קרוב עשו לו ארון וספרו לו קבר יקבר בו ישראל ואם בשביל ישראל לא יקבר בו עולמית. גמ'. מאי מקום קרוב רב אמר מקום קרוב ממש ושמיאל אמר חיישינן שמא חוץ לחומה לנו. כלומר אע"ג דחזינן להו דעיילי בצפרא לא אמרינן אי לאו דעיילי מאתרא קריבא לא הו' עיילי בצפרא אלא אמרינן הכי מאתרא רחיקא אתו והאי דאתו בצפרא בלילא אזלו עד דמטו לחומה וביתו התם וקא עיילי השתא ומאי אלא א"כ באו ממקום קרוב ה"ק לא יספוד בהן ישראל אלא ימתין כדי שיבאו ממקום קרוב והלכה כשמואל דדייקא מתניתין כוותיה דתנן במכשירין עיר שישאל ונכרים דרין בתוכה והיתה בה מרחץ המרחצת בשבת אם רוב נכרים מותר לרחוץ בה מיד ואם רוב ישראל ימתין בכדי שיחמו חמין מחצה על מחצה ימתין בכדי שיחמו חמין ר' יהודה אומר באמבטי קטנה אם יש בה רשות רוחץ בה מיד מאי רשות א"ר יצחק ברי' דרב יהודה כגון אדם חשוב שיש לו י' עבדים שמחממין לו עשרה קומקמוסין בבת אחת מותר לרחוץ בה מיד. ת"ר לא יטייל אדם בתוך שדהו לידע מה היא צריכה כיוצא בו לא יטייל אדם על פתח מדינה כדי שתחשך ויכנס למרחץ מיד. מתני'. עושין כל צרכי המת סכין ומדיחין אותו ובלבד שלא יזיז בו אבר ושומטין את הכר מתחתיו

החול בשבת שימתין וקושרין לו את הלחי לא שיעלה אלא שלא תוסיף
 20 כל לאיתווי מאי לאיתווי האי דת"ר מביאין כלי מיקר וכלי מתכות ומניחין
 לו על כרסו כדי שלא תפוח ופוקקין את נקביו כדי שלא תכנס בהן הרוח ואף
 שלמה אמ' בחכמתו עד אשר לא ירתק חבל הכסף זה חוט השדרה כו'
 אין מאמצין את המת בשבת ולא בחול עם יציאת נפש וכל המאמץ עם יציאת
 הנפש הרי זה שופך דמים. ת"ר לא יאמץ אדם עיניו של מת עם יציאת נפש
 25 וכל המאמץ עם יציאת נפש הרי זה שופך דמים משל לנר שהיתה כבה והולכת
 אדם מניח אצבעו עליה מיד כבתה. תניא ר' שמעון בן אלעזר או' תינוק בן
 יומו חי מחללין עליו את השבת אמ' תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור
 שבתות הרבה. דוד מלך יש' מת אין מחללין עליו את השבת כו'. קורה שנשברה
 [ודף ב' עמוד א' שייך למסכת שבת, קנא, ב' ומסכת ביצה, לו, ב]

שנשברה סומכין אותה בספסל או בארוכות המטה ונותנין תחת הקורה [בריוח]
 נוגעין ואין נוגעין לקורה שאם היה מדבק להקורה בחזק היתה מעלה הקורה והוא
 ליה בנין ואומנות היל' לא שרי ליה לאיניש אלא למיתן נוגעין ואין נוגעין
 לקורה לא שתעלה הקורה אלא שלא תוסיף בשבר ותפול למטה תנן בפי' משילין
 5 לא עולין באילן ואין רוכבין ע"ג בהמה בשבת ולא שטין על פני המים ולא מספקין
 ולא מטפחין ולא מרקדין הני אסורים משום שבות ואלו הן משום רשות לא

ומטילין אותו על החול בשביל שיצטנו וקושרין את הלחי לא שתעלה אלא שלא
 תוסיף וכן קורה שנשברה סומכין אותה בספסל או בארוכות המטה לא שתעלה אלא
 שלא תוסיף. גמ'. ת"ר מביאין כלי מיקר וכלי מתכות ומניחין לו על כרסו שלא
 תפוח ופוקקין את נקביו כדי שלא תכנס בהן הרוח ואף שלמה אמר בחכמתו עד אשר
 לא ירתק חבל הכסף זה חוט השדרה ותררץ גולת הזהב זה האמה ותשבר כד על
 המבוע זה כרס ונרוץ הגלגל אל הבור זה פרש שנאמר וזריתי פרש על פניכם פרש
 חגיכם. אמר רב הונא אלו בני אדם שמניחין דברי תורה ועושין כל ימיהם כחגים
 ר' לוי אמר משום ר' יהושע דסיכני לאחר ג' ימים כריסו של אדם נבקעת והופכת
 לו על פניו ואומרת לו טול מה שנתת בי.

מתני'. אין מעמצין את המת בשבת ולא בחול עם יציאת הנפש והמעמץ עם
 יציאת הנפש הרי זה שופך דמים. גמ'. ת"ר לא יעמץ אדם עיניו של מת עם יציאת
 נפש וכל המעמץ עם יציאת נפש הרי זה שופך דמים משל לנר שכבתה והולכת
 אדם מניח ידיו עליה מיד כבתה תניא ר"ש בן אלעזר אומר הרוצה שיתעמצו עיניו
 של מת נופח לו יין בחוטמו ונותן לו שמן בין ריסי עיניו ואוחז בשני גודליו והן
 מתעמצות מאליהן. תניא ר' שמעון בן אלעזר אומר תינוק בן יומו חי מחללין עליו את
 השבת אמרה תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה דוד מלך ישראל
 מת אין מחללין עליו את השבת שנאמר וכו' וכו'. (יש פה אריכת דברים עד סוף הפרק).

(מסכת ביצה פרק משילין)

מתני'. ואלו הן משום שבות לא עולין באילן ואין רוכבין על גבי בהמה ולא
 שטין על פני המים ולא מספקין ולא מטפחין ולא מרקדין ואלו הן משום רשות לא

דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מיבמין ואלו הן משו' מצוה לא מקדשין
ולא מעריכין ולא מגביהין תרומות ומעשרות כל אלו בייט אמרו ק"ו לשבת
ואין בין ייט לשבת אלא אוכל נפש בלבד. לא עולין באילן גזרה שמא יתלוש ולא
10 רוכבין ע"ג בהמה גזרה שמא יחתוך זמורה להנהיגה ולא שטין על פני המים גזרה
שמא יעשה חבית של שייטין ולא מספקין ולא מרקדין ולא מטפחין גזרה שמא יתקן
כלי שיר. יר'ש' מספקין [ספוק] הבא מחמתו כדכתי' ויחר אף בלק אל בלעם ויספוק
את כפיו כו' ולא מטפחין טפוח שהוא לרצונו ר' יונה וחבריה חבריה אמ' בין
הכין בין הכין אסור ר' יהוד' או' אחורי ידיהון שרי דהוה אית סבין בימו
15 דהו מטפחין אחורי ידיהון בשבתא בהלוליה דר' שמע' בר' הו מטפחין אחורי
ידיהון בשבת' עבר ר' מאי' ושמע קולוהון ואמ' רבותי' הותרה שבת שמע ר' קליה אמ'
מי הוא זה שבא לרדוטינו בתוך בתינו שמע ר' מאי' קליה דר' וערק נפקין פריי
אבתריה מפרי אפרח רוחיה פקוליה מעל קדליה דר' מאי' אודיק ר' מן כוותא וחמא
קדליה דר' מאי' מאחוריו אמ'ר לא זכיתי לתורה אלא על דחמית קדליה דר' מאי'
מן אחוריו.

20 לא דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מיבמין בכולהו גזרה שמא יכתוב
ולא מקדשין ולא מעריכין ולא מחרימין גזרה משו' מקח וממכר ולא מגביהין
תרומות ומעשרות ואפי' ליתנם לכהן בו ביום וה"מ דטבילי מאיתמל אבל
פירי דהאידינא טבילי כגו' עסה לאפרושי ממנה חלה בייט מפרשינן ויהבינן לכהן
ובשבת לא שנא הכי ולא שנא הכי אסור וכל הגי דאמרן אי עבר ועבד חדא

דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מיבמין אלו הן משום מצוה לא מקדשין ולא
מעריכין ולא מחרימים ולא מגביהין תרומות ומעשרות כל אלו בייט אמרו ק"ו בשבת
ואין בין ייט לשבת אלא אוכל נפש בלבד.

גמ'. לא עולין באילן גזרה שמא יתלוש. ולא רוכבין על גבי בהמה גזירה
שמא יחתוך זמורה להנהיגה. ולא שטין על פני המים גזרה שמא יעשה חבית של
שייטין. ולא מספקין ולא מרקדין ולא מטפחין גזירה שמא יתקן כלי שיר.

ירושלמי. ולא מספקין ספוק הבא מחמתו כדכתיב ויחר אף בלק אל בלעם
ויספוק את כפיו ולא מטפחין טפוח שהוא לרצונו ר' יונה וחבריה אמרן בין הכי
ובין הכי אסור ר' יונה אמר אחורי ידיהון שרי דהוה אמר אית סבי' ביומי דהו מטפחין
אחורי ידיהון בשבתא בהלוליה דר"ש בר' הו מטפחין אחורי ידיהון בשבתא עבר ר"מ
ושמע קליהון אמר רבותינו הותרה שבת שמע ר' קליה אמר מי הוא זה שבא לרדוטינו
בתוך בתינו שמע ר' מאיר קליה דרבי וערק נפקין פרייה בתריה מפרי אפרח רוחא
פקוליה מעל קדליה דר"מ אודיק ר' מן כוותא וחמא קדליה דר"מ מאחורי א"ר לא
זכיתי לתורה אלא על דחמית קדליה דר"מ מן אחוריו.

לא דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מיבמין וכלהו גזירה שמא יכתוב לא
מקדשין ולא מעריכין ולא מחרימין גזירה משום מקח וממכר. ולא מגביהין תרומות
ומעשרות ואפילו ליתנם לכהן בו ביום וה"מ דטבילו מאיתמול אבל פירי דטבילי
האידינא כגון עיסה לאפרושי מינה חלה מפרשינן ויהבינן לכלן.

25 מיניהו אע"ג דבר דינא הוא מה שעשה עשוי דגרסי' בירוש' וכלן שעשו בין אנוסין בין שוגגין בין מזידין בין מוטעין מה שעשו עשוי בשבת ואצ"ל ביי"ט וכת' גאון הכי נשמעי' מיהא דמאן דעבר וקני בשבת מקרקעי או מטלטלי הקנאתו הקנאה. וגרסי' בפ' המביא כדי יין א"ל רבה בר בר חנה לאביי תנן אין מספקין כו' והא האידנא קא חזנין דקא עבדי ולא אמרי להו ולא מידי ולטעמך הא דאמ' רבא [דף ב, עמוד ב, שיך למסכת ביצה ל, א; שבת קמז]

לא ליתב אינש אפומא דלחיא זמנין דמיגנדר ליה קפץ ואתי לאיתויה ד' אמות ברה"ר והא הני נשי דשקלי חצביהו ואולן יתבי אפומא דמבואה וקא מיגנדר חצביהו וקא אתיין ליה ולא אמרי' להו ולא מידי אלא הנח להו שיהיו שוגגין ואל יהו מזידין הכא נמי מוטב שיהיו שוגגין ואל היו מזידין וה"מ בדרבנן אבל בדאורייתא לא אלא אמרי' להו

5 ולא היא לא שנא דאוריית' ולא שנא דרבנן לא אמרינן להו ולא מידי דהא תוספת דיום הכפ' דאורת' הוא וקא חזינן להו דאכלי ושתו עד חשיכה ולא אמרינן להו מידי [מכאן ואילך מיוסד שוב על מסכ' שבת, דף קנז]

תנן במתני' מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה ומפספסין את הכיפין אבל לא את הזירין אין מרסקין לא את השחת ולא את החרובין לפני בהמה בין דקה בין גסה ר' יהוד' מתיר בחרובין לדקה אמר רב יהוד' הן הן פקיעין הן הן זירין קסב'

10 פקיעין תרי זירין תלתא כיפין דארזא. פי' פקיעי אגודות וכדתנן פקיעות גמי הפקיעין שני אגודות בכף וזירין שלש והכפים מארזים וכשמתגדלין מתקשין ונקרין זירין היני כמו לינקיט ביזרא וליתב הן אחד אחד ואין נאגדין באגודה והא' דקא מתירין

ירושלמי. וכולן שעשו בין אנוסין בין שוגגין בין מזידין בין מוטעין מה שעשו עשוי בשבת ואצ"ל ביי"ט. ושמע מינה דמאן דעבר ואקני בשבת מקרקעי או מטלטלי הקנאתו הקנאה.

(מסכת ביצה פרק המביא)

אמר ליה רבה בר רב חנן לאביי תנן אין מספקין ואין מטפחין ואין מרקדין והאידנא קא חזינן דקא עבדי ולא אמרינן להו ולא מידי אמר ליה הנח להן לישראל מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידין והני מילי במילי דידעינן בודאי דלא מקבלי מינן אבל במידי דלא ידעינן מחוייב למחות בידם והני מילי בדרבנן אבל בדאורייתא לא. ולא היא לא שנא בדאורייתא ולא שנא דרבנן לא אמרינן להו ולא מידי דהא תוספת עינוי דיום הכפורים דמדאורי' הוא וקא חזינן להו דאכלו ושתו עד שחשיכה ולא אמרינן להו ולא מידי.

(מסכת שבת, קנז, א)

מתני' מתירין פקיעי עמיר בשבת לפני בהמה ומפספסין את הכיפין אבל לא את הזירין אין מרסקין את השחת ולא את החרובין לפני בהמה בין דקה בין גסה רבי יהודה מתיר בחרובין לדקה. גמ' אמר רב יהודה הן הן פקיעין הן הן זירין קסבר פקיעין תרי זירין תלתא כיפין דארזי וה"ק מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה

פקיעי עמיר לפני בהמה אבל לא פספס וכיפין פספיטי נמי מפספסין אבל לא את הזירין לא לפספס ולא להתיר אמר רבה מ"ט דר' יהודה קסב' שויי אוכלין משוינן 15 מטרך באוכלא לא מטרחינן ורב הונא פליג על רב יהוד' בגמ' ואע"ג דרוב סוגיא דשמעתא כרב הונא סלקא הא איתותב ולא אשכח לה פירוקא ועלתה בקושיא ותו רב יהוד' ורבה רישי מתיבתא הוו דאמ' בגטין פ' הנזקין בענין ואלו דברים אמרו כו' והיא שיפורא דמעקרא בי רב יהוד' ולבסוף בי רבה והילכת' כותי' דמשוינן אוכלא ולא טרחינן באוכלא. מתני' אין אובסין את הגמל פי' מפטמין דכתי' וברבורים אבוסים ולא דורסין אבל מלעיטין אין ממרין את העגלים אבל מלעיטין ומהלקטין לתרנגולים ונותנין מים ע"ג מורסן אבל לא גובלין אין נותנין מים לפני דבורים ולפני יונים שבשוכך אבל נותנין לפני אווזין ותרנגולין ולפני יוני הרדסאות מאי אין אובסין אמ' רב יהוד' אין עושין לה אבוס בתוך מעיה אין ממרין את העגלים אבל מלעיטין אותן אי זו היא המראה ואי זו היא הלעטה המראה מרביצה 25 ופותח את פיה ומאכילה כרשינין ומים בבת אחת הלעטה מאכילה מעומד ומשקה מעומד ונותן לה כרשינין בפני עצמן ומים בפני עצמן ת"ר מהלקטין לתרנגולין פי' דספי ליה בידים ובולע מעצמו אבל אין נותן בפיו עד מקום שאינו יכול להחזיר ואצ"ל שמלקיטין פי' נותן לפניו והוא לוקט מאיליו ואין מלקיטין ליוני שובך וליוני עלייה ואצ"ל שאין מהלקטין מ"ט תרנגולין מזונותן עליך יוני שובך ויוני עלייה [דף ג. עמוד א. שייך למסכת שבת, דף קנז, א.]

הגיגית שעל גג ההילקטי שלא היו יודעים אם הי' כשעור להציל הטומאה מן הבית אם לאו כי הטומאה היתה מונחת בהילקטי תחת כנגד חור הגיגית וק"ל לגבי אהלית שאם טומאה בבית תחת ארובה שבגג ויש בארובה שיעור טומאה בוקעת ועולה עד לרקיע אבל אם אין בארובה פותח טפח מתפשטת הטומאה בבית וכן בזה ההילקטי 5 היתה טומאה תחת חור הגיגית שבגג ההילקטי ובקשו לידע אם היה בו פותח טפח לא

אבל פספוסים לא וכיפין פספוסים נמי מפספסין אבל לא את הזירין לא לפספס ולא להתיר (ב"ח: אלא להתיר). מ"ט דרב יהודה אמר רבה קסבר שויי אוכלא משוינן מיטרך באוכלא לא טרחינן.

מתני' אין אובסין את הגמל ולא דורסין אבל מלעיטין ואין ממרים את העגלים אבל מלעיטין ומהלקטין את התרנגולים ונותנין מים על גבי מורסן אבל לא גובלין ואין נותנין מים לפני דבורים ולפני יוני שובך אבל נותנין לפני אווזין ותרנגולין ולפני יוני הרדסאות. גמ' מאי אין אובסין אמר רב יהודה אין עושין לה אבוס בתוך מעיה אין ממרים את העגלים אבל מלעיטין אי זו היא המראה ואי זו היא הלעטה. המראה מרביצה ופוקס את פיה ומאכילה כרשינין ומים בבת אחת הלעטה מאכילה מעומד ומשקה מעומד ונותן לה מים בפני עצמן וכרשינין בפני עצמן. תנו רבנן מהלקטין לתרנגולין. פירוש דספי ליה בידים ובולע בפני עצמו (ב"ח: מעצמו) אבל אינו נותן בפיו עד מקום שאינו יכול להחזיר ואין צריך לומר שמלקיטין פירוש שנותן לפניו והוא לוקט מאיליו ואין מלקיטין ליוני שובך וליוני עלייה ואין צריך לומר שאין מהלקטין מ"ט אווזין ותרנגולין מזונותן עליך יוני שובך ויוני עלייה...

נכנסת הטומאה מן החלון לבית כי טומאה בוקעת ועולה ולכך סתמו המאור והוא החלון
 שהיה בין הילקטי והבית בטפיח לפי כי אולי היה בסדק הגיגית פותח טפח ונוצל
 הבית מן הטומאה ואותה שעה שמדדו סדק חגיגית במקידה היה סתום חור הגיגית
 והיתה נכנסת הטומאה מן ההילקטי לבית דרך מאור הבית ולכך סתמו חור מאור הבית
 10 בטפיח שהוא כלי חרס ולמה בטפיח ולא בדבר אחר דק"ל כל דבר המקבל טומאה אינו
 חוצץ בפני הטומאה והטפיח שהוא כלי חרס אינו מקבל טומאה מגבו וחוצץ בפני
 הטומאה ולכך פקקו את המאור בטפיח ואח"כ לקחו את המקידה שהיא כלי עגול
 וקשרה בגמי בהיקף ומדדו את הגמי אם יש בו ג' טפחים וק"ל כל שיש בהקיפו
 ג' טפחים יש בו רוחב טפח ולאחר שידעו בקשירת הגמי שעור המקידה מטפח
 15 מתנהו על פי סדק הגיגית לידע אם הוא כמלאו ויש בו פותח טפח...
 הוא כלי חרס שאין לו און והמקידה כלי שיש לה און ולכן...
 כדי שיאחזנה המניח באון שלה בשעת... ולא יאהל...
 למדנו שפוקקין ומודדין וקושרין בשבת.

סלקו להו הלכות מלאכות וא[סורי שבת]. [ג]תחיל הלכות נר בשמים ון-הבדלה

20

[ב]מוצאי שבת מאחרין הרבה להתפלל תפלת ערבית...
 ...להוי עלן כטעינה ופותח באי"א...
 ...[כ]תבו רבוותא הכי ומה...
 ...כי היכי דליתציל מ...
 25 ...י"ח ברכות...

[דף ג, עמוד ב]

... לחזור... דיכל לאומרה על הכוס.
 אם יודע דלא שכיח פה חמרא חוזר לאתה חונן... אם הוא באמצע תפלה
 ואם התפלל כבר ופסק את תפל' חוזר לראש וגרסינן בפ' אין עומדין הבדלה
 בחונן הדעת ר' עקי' אומ' אומרה ברכה רביעית לעצמה ר' אליעז' אומ' בהודעה
 5 אמ' ר' חייא בר אבא אנשי כנסת הגדולה תקנו להם ליש' ברכות ותפלות קדושות
 התבדלות בתחלה קבעה בתפלה העשירו קבעה על הכוס חזרו והענו קבעה
 בתפלה עוד אמרו המבדיל בתפלה צריך שיבדיל על הכוס איתמר נמי א"ר
 בנימן בר יפת שאל ר' אסי את ר' יוח' בצידן ואנא שמעית המבדיל בתפלה
 צריך שיבדיל על הכוס א"ל מבדיל רב אמר הלכתא מאי א"ר כקידושא מה קידושא
 10 אע"ג דקדיש בצלותא מקדש אכסא אף הבדלה נמי אע"ג דמבדיל בצלותא
 מבדיל נמי אכסא בעו מניה מרב ששת טעה בזה ובזה מהו אמ' להו חוזר לראש
 [כאן השאיר הסופר חלק כדי שעור של ד' שורות]
 ...דנהגין דלא למעבד עיבדתא ברישא ירחא מנהג ודלא למעבד
 ...עד דיתפני סדרא מנהג ומוצאי שבת אסור לעשות
 ...הכוכבים וכתבו רבוותא דהיכא דצרי' למעבד עבידתא קמי
 15 ...מבדיל והדר עביד והוא דא' בה הזכרת שם ומלכות ואי צלי

...המבדיל בה עבד עבדתא ולא צרי לברוכי המבדיל
 ...ירוש' אסור לעשות מלאכה עד שעה שיבדיל ואסור ל...
 ...וגרסי' נמי בשבת בפ' שואל אדם אבל מחשיך הוא...
 ...[ומק]שין[נן] בגמ' ואע"ג דלא אבדיל והא"ר אלעז' בן אנ...
 20 ...לאדם שיעשה חפציו קודם...
 ...שמו' המבדיל בתפלה...
 ...מי איכא תרגמה...
 ...הוינא...

ה ע ר ו ת

דף א. א

- שורה 1: שתעמוד עמי לערב. עיין הלכות קצובות, מהר"ר מ. מרגליות, עמ' 77, הערה כז.
- 3: בכתיב שלנו הנוסח כמו בגמרא. ברי"ף הנוסח מקוצר. הרא"ש קיצר עוד יותר וכלל הכל במעט מלים. ולחינם טרח בעל "קרבן נתנאל" להתאים את נוסח הרא"ש לנוסח הרי"ף. וכן במדרש שכל"טוב, שמות, עמ' 313, קצר בזה הלשון.
- 4: בגמרא: דכתיב. בגליון הרי"ף ציינו בטעות ישעיה נט. וצ"ל: ישעיה נח, יג. ושם ממצוא מלא, כמו ברי"ף. בגמרא, ר"ח, ה"ג, ועוד, הלשון הוא: הרדור, כמו בכ"י שלנו.
- דבור אסור. בשליה מסכת שבת: ובספר כל כתבי א"ר אליעזר מגין שהדבור כמעשה, שנאמר בדבר ה' שמים צעשו... וצ"ל דהפירוש הוא כך, כשם שצריך לשבות ממלאכות, כן צריך לשבות מהדבור... וגרסין בירושלמי, א"ר כתיב שבת לה' אלקיך, שבות כה' וממה הוא שבת ממאמר, אף אתה שבות ממאמר.
- וב"מנחת שבת" על קיצור שו"ע, סימן עב, יז, כתב, שבספר עולת שבת מביא בשם ספר "נועם מגדים" על פסוק בחריש ובקציר תשבות: בחריש, ר"ל בשתיקה לגמרי מדברים שאינם הכרחיים, ובקציר, היינו אף בדברים הכרחיים תקצר בכל יכלתך, בזה תשבות תקרא שומר שבת. ומעניין, שהפסוק מחורף עצל לא יחרוש (משלי כ, ד), מתורגם: מתחסד עטלא לא שתיק. גרס: מחורף עצל. עיין רש"י, משלי כה, יו"ד: חרפת מצרים (יהושע ה) מתרגמינן: חסדא דמצראי. והשוה: המלון של לוי להתרגומים, ערך חסד, עמ' 371.
- 5: בגמרא שלנו כמו ברי"ף. וכן הוא בה"ג. ועיין שבת דף קיג ובספר העתים עמ' 292. ועיין רד"ק ישעיה נח, יג. — ממצוא חפצך. התרגום: מלספקא צורכך. השוה: 'מצאוהו בארץ מדבר (האוינו לב, יו"ד): ספק צורכיהון בארץ מדברא. ומה בירמיהו לא, א: מצא חן במדבר, ספק צרכיהון במדברא. ועיין רד"ק שם. חפצך אסורין, חפצי שמים מותרין. השוה מועד קטן ט, ב: וכל חפצך לא ישוה בה, הא חפצי שמים ישוה בה.
- 6: בגמרא שלנו כמו ברי"ף: רב חסדא ורב המנוא. וכן בה"ג. הלכות פסוקות ובמדרש שכל"טוב ובמתיבות סוף עמ' 12 וכן הוא במתיבות ה.
- ע"ר חשבוניות. עיין משנת רבי אליעזר, הוצאת ענעלאו, עמ' 368: מניין לחשבוניות שנקראו מלאכה, שנאמר, ויבא הביתה לעשות מלאכתו, לחשוב חשבוניותיו. ועיין כל המקומות שציין שם, עמ' 367, בהערה לשורה 17. ועיין תורה שלמה להרב ר"מ כשר, בראשית לט, סימן צח, עמ' 1500.
- 7: בגמרא שלנו יש רק מאמר אחד מר' יעקב בר אידי א"ר יוחנן, והוא בצורה זו:

מפקחין מקוה נפש ופקוח רבים בשבת והולכין לבת־כנסיות לפקח על עסקי רבים בשבת [בהלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, עמ' 4: לפקח על עסקי רבים ברבים. ודאי שזוהי טעות סופר]

בכתובות ה, א, שתי אמרות. אחת: א"ר יעקב א"ר יוחנן הולכין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לפקח על עסקי רבים בשבת. והשניה: א"ר יעקב בר אידי א"ר יוחנן מפקחין פקוח נפש בשבת. ועיין מתיבות, עמ' 13, ובאוצר הגאונים, כתובות, ה, א, ובה"ג ובהגהות הב"ח להר"ף פה ובתנחומא שלנו בראשית ב'.

9: בהלכות פסוקות: הולכין לאסטראות וקרקסאות. ובתנחומא שם: ואמר ר' שמעון בר רב נחמן אמר ר' יוחנן הולכין לאסטרטיות וקרקסאות לפקוח על עסקי רבים בשבת. ובמדרש שכל־טוב: ואמר ר' יהונתן הולכין לתרטיאות... ובה"ג: א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, כמו ברא"ש. ועיין: דקדוקי סופרים; ערוך השלם, כרך א, עמ' קעה, ערך אסטרטיות. ועיין עוד בערוך השלם, כרך ה, עמ' 190, ערך תאטר. וקאהוט נתקשה בדברי הערוך לשוא. אמנם הדבר כך הוא: בעל הערוך, כמובן, ידע ששם המלים טיאטר וקרקוס „בלשון גרמטיקא" — כלומר, השפה הקלאסית. אבל ידע גם כן, שחז"ל וההמון היהודי בכללו השתמשו במלים אלו לגנאי בתי תאטריות, בתי כסאות וצואה (taeter) קרקס — נבלה, ברומית של ימי הביניים carcassium, carcoisium כמו Carcass בלשון אנגלית היום.

ועל פי ביאורי זה, שאינו מוטל בספק, צריכים לתקן את נוסח הערוך. המעתיקים לא הבינו פשר הדברים וחשבו שבתי קרקסאות הוא כנוי של גנאי והתול לבתי כסאות, כי הלכו רק אחרי הצלצול של המלים בעברית ולא ידעו את השפה הרומאית של ימי הביניים. וכן קלקלו הנוסח באופן כזה גם בתוספות מגילה ו, א, אבל הב"ח השכיל לתקן את הנוסח בדברי התוספות ולהעמידו על מכונו.

וענין ההליכה לתאטראות וקרקסאות לפקח על עסקי רבים [בר"ח לא גרס „בשבת". ועיין ברי"ף, והויכוח בין שמואל המגיד ובעל שלטי הגבורים], יובן לנו מספור המעשה במפעלות השליחים שלהם, פ' יט. משם אנו למדים, שבשעה של מהומות המוניות היו סוחבים את הנאשמים לתאטרון להעמידם שם לפני ההמון הפרוע למשפט, לחיים או למות, ואם היה מי שיעמד לפני הצבור לטעון באומץ רוח, היה יכול להציל את הלקוח למות, עיין The Expositore Greek Testament ב, עמ' 413, ובהערות שם. והשוה אבות דר"ג, סוף פרק כא: אלו תרטיאות של לצים (שבהן דנין דיני נפשות להמית). ועיין שם בבנין יהושע. ועיין עוד עבודה זרה יח: מפני שצוח ומציל. וראה הספור מימי קיקירון בספר קורות היהודים ברומא. של א. כהנא, עמ' 11—12.

אפשר גם, שאף לקהילות ישראל היו בתי ועד לאסיפות ההמונים, שאף על פי שלא השתמשו בהם לשעשועים — קראו להם בתי תיאטראות, לתפארת. ולזה אולי מכונים דברי דרך־ארץ רבא, סוף פרק יו"ד: הגוול את הרבים כיצד יעשה? ילך ויחפור בורות... ויתקן דרכים וטרטראות. היגר במסכת דרך־ארץ שלו, סוף עמ' 305, מציין לעיין בספר דברי יוסף לר"י שווארץ, הוספות, קסד, ב, ירושלים תרכ"א. ואין הספר בידי. והרב ר' ראובן מרגליות בהגהותיו לספר חסידים סימן תר, ב (סוף עמ' 309), מוכיח מזה, שמוכרח ליתן על צרכי נכרים לִבְד כשגוול ממונם, כי בתי תיאטראות אינם אלא לצרכי נכרים. אבל במס' ד"א הן לא נזכר כלל על הגוול נכרים.

ואפשר שבמס' ד"א כונו לבתי כסאות של רבים, כמו בעבודה־זרה טז, ב: מהו לעשות

במנו [מאתנו זונה] בית הכסא לכהן גדול. ובתרגום יונתן לדברים כח, יט: ארור אתה בבואך, מתרגם: ליטין אתון במעלכון לבתי קיאטרוניכון וקורקיסתכון. ואף כי בנוסח הפוליגלוטא הגדולה נכתב: תיאטרוניכון, הגירסא שלנו נראית לי נכונה, כי כנראה כנו אתם כך לגנאי מלשון קיא=צואה. ישעיה כח, ח. ומה שכותב כלשון נוכח: „קיאטרוניכון“ תמוה קצת. 10: בגמרא: ליארס בשבתי. בה"ג: וללמדו אומנות בשבת. במתיבות: על תנוקת לארסה ועל תינוק ללמדו תורה ואומנות בשבת. ועיין תנחומא, שם, ובהלכות פסוקות ובמדרש שכל-טוב, ובהלכות קצובות: ובתנוקת מססרים להשיאה. ומשדכין. ועיין בספר המנהיג, הלכות יום טוב, סימן צו (ברלין תרס"ו, סוף עמ' פט). ובזמר „מה ידידות מנוחתך“ לליל שבת: „חפצך בו אסורים וגם לחשוב חשבונות / הרגורים מותרים ולשדך הבנות / ותינוק ללמדו ספר למנצח בנגינות“. הר"י עמדין כותב בסידורו: „ותפס מלאכת הניגון לשיחיו סיום התרועה“. וכן בדגה לפרוש מטה יהודה (ג' ספרים נפתחים לדוד) כותב: „הפייטן שינה פה לשון הגמרא וכתב למנצח בנגינות, תחת ללמדו אומנות, ובודאי עשה זאת בעבור התרועה, שיהא עולה יפה“. אמנם ר' יצחק כער, בסידורו עבודת ישראל, מפרש: למנצח בנגינות, ר"ל ספרי תהלים.

11: באוצר הגאונים, תשובות, סוף עמ' 154, מביא פה דברי רב האי גאון (מספר העתים, עמ' 256): מותר ללמוד תינוקות של בית הכנסת אגב לימוד תורה, כתב ערבי וחשבונות. ומקסיף בהערה ח': שזה בכלל וללמדו אומנות, ולא דק. כי דברי רב האי אינם ענין לכאן לגמרי ולא אמר דבריו לענין שבת. כלום יעלה על הדעת, שמותר ללמד את התינוק מלאכה בשבת? ולא אמרו פה אלא שמשדכין על התינוק ללמדו מלאכה. ועיין בפוסקים. ודברי רב האי, אם כי נלמדים מפה, שלימוד מלאכה לתינוק היא מצוה — אבל שייכים לענין קדושת בית הכנסת ולהא דמגילה כח, ב. עיין הגהת הרב המעיר בספר העתים שם, הערה מ, ודיק בדבריו.

ואמנם שם הד"ר לוי ז"ל והביא הדברים במגילה שם, וכנראה עמד לבסוף על הכונה האמיתית של דברי רב האי.

12: מה"בכך, עיין: היגר, מסכתות ועירות, עמ' 129: מסכות דרך ארץ, הערה בסוף עמוד 63. וב„אוצר החיים“, שם א, עמ' קכב—ג.

בר"ח: חשבונות של מלך, פירוש: מילך, אורחים. ובא הלך לאיש העשירי. כלומר, מותר לאדם לחשוב אורחים הקרואים להסב אצלו בסעודה. וכן הוא בערוך, ערך חשב. וקאהוט האריך בזה והציע לנקד מילך — יו"ד פתוחה, או מלך, בפתח תחת המ"ם וצ"י תחת הלמ"ד, וזה יהיה קצור מן „מהלך“. או מילך, כלומר, מי הם הקרואים וכו'. אלמלי רצינו להשוות דברי רבינו לדברי הר"ח והערוך, היינו צריכים לשנות גירסת כתב"ד שלנו ולכתוב: ויש גורסים חשבונות של מלך, פירוש: חשבונות של הילך. אמנם גרסת כתב"היד ברורה ומענינת. נראה שזו היתה אמרה עממית לאדם הדואג דאגות שאינן שלו ומחשב חשבונות של אחרים. על אדם שכזה היו אומרים שהוא מחשב „חשבונות של מלך וחשבונות של הילך“ והכל אמרה אחת היא בלתי מחולקת. כי המלך וההלך עומדים בשני הקצוות של החברה. וזה מזכיר ענין דוד המלך ומשל ההלך ויש בזה צלצול של מלים דומות, כמו: חילק — בילק וכדומה.

ואולי הכתיב הנכון הקדמוני היה: „מילך“, בצירי המ"ם, כי בטאו כאמרה זו את המלה „מלך“ באופן שתהא דומה למלת „הילך“, כדרך ההמון בסתגמיו. וזה נתן אחר-כך מקום לאי-ההבנה.

ובמחזור קרפינטרץ שבידי בכתב־יד, בסלוק ליום אל"ף של ראש־השנה [יראי ה' הללוהו]

נאמר:

יחד כעשיר כאביון / כשפל כעליון / כמלך כהילך...

וכן ביום ב' של ר"ה:

ובכן אגדיל מלך כל מלך / ואשפיל מלך הלך.

והראכ"ע בזמר "כי אשמרה שבת" אומר: "אסור מצוא חפץ, עשות דרכים, גם מלדבר ב' דברי צרכים, דברי סחורה אף דברי מלכים". ותמזה, הלא חשבונות של מלך מותר? ור' יצחק בער והמפרש "מטה יהודה" מבארים: היינו ספורי מלחמות, שאסור לקרוא בהם. עיין: אורח חיים, סימן שז.

אמנם כבר הפליג רבינו לכתוב בספר העתים (עמ' 252): "פיוטין דאינון דברי הבאי ודברי בורות". ועיין בהגהות המו"ל בסוף הספר, עמ' 364, שלא היו מקפידים לפייט כהלכה. וכבר כתב הרמב"ם, "כי היו משוררים לא רבנים" [עיין תשובות הרמב"ם, מהדורת פריימן, עמ' 328, ומה שמביא מהגר"ח העליר משו"ת הרדב"ז שכונת הרמב"ם היא לר' שלמה בן גבירול. אמנם עיין מה שכתב על זה חיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, אות א', סימן פה]. ועיין בספר היובל לכבוד הרב ד"ר הרץ, במאמרו של ש. ט. גאנין, הערה ד, עמ' 46. והערות 16—17, עמ' 48, מן החלק העברי.

16: גם בגמרא: כך וכך פועלים הוצאתי. והב"ח מגיה: "השכרתי". וגם ברא"ש הנוסח כמו בגמרא. והמדפיסים השתדלו לתקן.

18: בגמרא: אגרא דאגירי. וזה נכון. והב"ח מגיה כן ברי"ף. ובמדרש שכל"טוב: אגירי אחרני.

פעולת שכיר (ויקרא יט, יג) מתרגמינן: אגרא דאגירא.

22: גם בה"ג: פרצה בתוך שדהו. וזה נכון. ועיין בעיון יעקב ובענף יוסף על העיץ יעקב ובשליה. אמנם עיין בפסקתא רבתי, פסקא כג, (פסקא ג' דעשרת הדברות), סימן ג', ובזרע אפרים, שם.

23: לכרך פלוני אני הולך למחר. כך נכון. עיין "מעשים על עשרת הדברות", מהדורת הרב י. ל. הכהן פישמן, ירושלים, תרפ"ד, עמ' כב; בהערה שבסוף העמוד: שלא תאמר יום א' אלך למקום פלוני. בגמרא שלנו: אבל מחשיכין. אמנם במשנה אין מאמר כזה.

24: בגמרא: משום ר' אליעזר בן יעקב. ובה"ג, הלכות פסוקות ובשכל"טוב כמו ברי"ף.

26: גם בהלכות פסוקות ובשכל"טוב: המבדיל בתפילה.

27: בה"ג: חזין בר אמי קמיה דרבא. בהלכות פסוקות: ר' נתן בר אימי לפני רבא. ובשכל"טוב: ר' נתן בר אמי.

28: בסמ"ג חלק ב, עשה כט: אמרינן בשבת, בפרק שואל: במערבא אמרי המבדיל בין קודש לחול ועבדי עבדתא. פי' מיירי באדם שרוצה להדליק נר או לעשות מלאכה קודם שיבדיל בתפילה, וצריך שיאמר שם ומלכות.

דף א, ב

1: בגמרא: כי הוינא... הוה אמר.

בספר העתים, עמ' 39: ואפכינן סלחי. והעיר המעיר: צ"ל ומסלתינן. ולא דקי, כי ברי"ח וברי"ף ערבי פסחים ובהמנהיג (ברלין תרט"ו, עמ' 34) גרסו גם כן: ואפכינן. ובחדושי הרשב"א

פה פתח ומסלחא סלתין ומסיים ואפסינן סלתין. ועיין: אוצר הגאונים, חלק התשובות, ובערוך השלם של קאהוט ח' ו', עמ' סה. ועיין שבת עד, ב, וספר העתים עמ' 338, וחולין צה, ב, ובמאסף אוצר החיים, שנה ג, עמ' צח.

6: ופירש גאון. כנראה הכונה לר"ף. והרשב"א בחדושו הביא זה בלשון "והגאונים ז"ל פירשו". אבל הוא הביא רק חוכן דבריהם בעברית ולא בארמית כפי שנמצא בר"ף ובכתב־יד שלנו. ובאוצר הגאונים לא הכיר שאלה הם דברי הר"ף והביאם מהרשב"א סתורת הגאונים. ובעל המאור, והרמב"ן במלחמות נתעצמו בדברי הר"ף ולא הזכירו, שהם דברי גאון. 10: והלכתא וכו'. עיין אוצר הגאונים, עמ' 92. הערה א. ובחדושי הרמב"ן: ה"ג בכל נוסחי ספרד וזו היא גרסתן של גאונים ז"ל, דייקא מתניתן כוותיה דשמואל, דתנן וכו'. כמו בר"ף ובכתב־יד שלנו.

11: בגמרא: לערב רוחץ בה מיד. ובמדרש שכל טוב, עמ' 299, לא הביא מלת "לערב", והוצרך להוסיף: פירוש מיד, היינו מיד דלמוצאי שבת ואין צריך להמתין וכו'.

14: בגמרא: אמר רב יהודה אמר רב יצחק בריה דרב יהודה, אם יש בה אדם חשוב. 15: בגמרא: קומקומין בבית אחת באמבטי קטנה מותר לרחוץ בה מיד. ת"ר וכו'. וזהו בעירובין לח"ט. ושם: לא יהלך אדם לסוף שדהו... כדי שיכנס למרחץ מיד. אמנם בר"ף שם: לא יטיל אדם בתוך שדהו... כדי שתחשך ויכנס... וגירסת הר"ח גראית יותר. אבל הגירסא האמתית היא כנראה זו שבתוספות, שבת ק, ב.

מעניין כי בסימן קצ"ט מספר העתים (עמ' 294) כתב רבינו: גרסינן בפרק שואל אדם, ת"ר לא יטיל אדם בתוך שדהו לידע מה היא צריכה, כיוצא בו, לא יטיל על פתח המדינה כדי שתחשך ויכנס לבית המרחץ מיד. והעיר על זה הרב המעיר: אגב שטפיה כתב רבינו כן, יען העתיק כל אלה הדברים מהלכות הר"ף והר"ף הביא זה בפרק שואל בסתם, וחשב רבינו שהיא שם בגמרא, ובאמת לא מוזכר זה במס' שבת כלל, כי אם בש"ס עירובין דף ל"ח ע"ב.

19: "בשבת", בודאי טעות סופר וצ"ל "בשביל". שתי הנוסחאות "שימתיך" גם "שיצטנן" נמצאות בספרים, עיין בשנויי־נוסחאות בגליון משניות חילנא: בה"ג, הלכות פסוקות ושכל טוב: בשביל שימתיך. ברטורה: "שלא יסריח מחמת חום הסדינים והכריס". ועיין ערוך, ערך מתן. ועיין "מעבר יבק", שפתי־רננות, פרק ט: טעם למנהג שימת המת בקרקע הוא, כי קרקע עולם אינו מקבל לא טומאת מת ולא טומאת מדרס... ואם יניחו המת במטה... ידרסו ויחזיקו בו הרוחות. ובספר המטמעים, ערך "בר מינן", שמשימין תחתיו בקרקע שבעה קשים. ועיין Mogk, Die deutschen Sitten עמ' 43, שהגרמנים מניחים את הגוסס על הקרקע, בהאמינם, שהאדם צריך למות על העפר שממנה לוקח. ואנשי הכפרים מניחים את המת על התבן. גם עיין: A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube עמ' 460 הוצ' ד ריש סעיף 729, 19—21: לא ראיתי מי שיפרש מה זה "שלא תכנס בהן הרוח". בחדושי הר"ן, חארשא 1862, כותב: ופוקקין את גקביו של מעלה ושל מטה בבגד או בתבן, שלא יכנס בהן הרוח ויתפח. ובשאלות אחר־ימות נאמר: פוקקין... דלא ליעול זיקא.

ונראה לי, כי בענין זה יש נגלה ונסתר. ומלבד ה"זיקא", שהו הרוח הפשוט המגשב, חששו גם לכניסת רוח רעה. עיין "מעבר יבק", שפתי־אמת פ' כד: המתים צריכין שמירה כדי שלא יכנס בהם רוח רעה, כי הם תאבים להשלמת יצירתם, שלא נבראו להם גופות. ועיין בספר ילקוט יצחק (ורשה תרנ"ט) ח' ב, עניני טומאת מת, עמ' 109, מספר קרבי שבת ומס' אור החיים, שהמוזיקין והקליפות משתדלים להכנס בגוף המת הישראלי.

ובאמת כל זה מקורו בריקאנטי, פרשת חקת, שכתב: ויש בזה סוד גדול, כי בראות רוח הטומאה כלי טהור פנוי מרוח הקדושה או באור ושורה בו... ומטעם זה נהגו לשמור גופות המתים, שלא כינס בקרבם רוח רעה, כי הם תאבים להשלמת יצירתם. ועיין בספר „מדות רשב"י לר' ישעיה אשר מרגליות, ירושלים, דף רכו, ע"ב.

וגם השר דון יצחק אברבנאל בפרשת שאל ובעלת האב כותב, שהשדים מתאווים להתאחד עם גוף המת.

ולאחר שכתבתי כל זה מצאתי דבר מענין, שהערכים יושבי ארץ-ישראל מכינים את מתייהם לקבורה עד היום על פי המנהגים העתיקים שלנו. כי כך מעיד J. E. Hanauer בספרו Folk-lore of the Holy land, London, 1907 P. 123.

ובדבר כלי מתכות, הנה מעניין כי במקום שבגמרא נאמר: מביאין כלי מיקר [רש"י: שמביאין קרירות, כגון זכוכית. והרא"ש כותב: כלי מיקר וכלי זכוכית ואינו מביא לגמרי כלי מתכות] וכלי מתכות ומניחין על כרסו שלא תפוח, נמצא בהלכות קצובות (עמ' 78) ומוה בספר הפרדס לרש"י (הוצאת הרב עהרענרייך, עמ' לג): מניחין סייף או ברזל על המת בשבת. וידוע, שסייף וברזל הם סגולות להברחת רוחות רעות, שדים ומוזיקים. כגון הנחת סכין המילה למראשותי היולדת בליל השמירה (ועיין סוטה לוחאגנזיל, סוף עמ' 961) והנחת ברזל על המים בשעת התקופה וכדומה. ועיין בקב"ה ש' מז: תרועם בשבת ברזל. ועיין ברכות ו, א. ובספר המדות להר"ן מברסלב, וארשא תרע"ב, בערך „סגולות" (עמ' 113) הרבה דברים שכלי ברזל מסוגלים להם. וראה שם: סגולה כשנכנס לבית חדש לגור, יכניס לשם חרב או סכין או שאר כלי זיין וסימן לדבר בחכמה יבנה בית, כלי חמס מכרותיהם, חרבותיהם מגורותיהם [כוונתו: בחכמה, נוטריקון] בסלי חמס מכרותיהם. ושם ויחי, מטי, ה, כתב רש"י: מכרותיהם, לשון כלי זיין, הסייף בלשון יוני מכ"ר. ד"א מכרותיהם, בארץ מגורתם. ותפס מלת מכרותיהם בשני הפירושים, א) חרבותיהם; ב) מגורותיהם].

ועל פי זה יתברר לנו דברי ספר המנהיג בהלכות מוצאי-שבת: ויהי נועם נקרא שיר של פגעים במסכת שבועות. ומצאתי במדרש, למה אין בו זיין, לפי שכל האומרו אין צריך לכלי זיין. וכמובן, שהכוונה שאינו צריך כלי זיין לשמירה נגד המזיקים [רש"י עמדין שכתב בסדורו: והאומר אותו אין כלי זיין שולט בו ולזה גם כן אין בו אות ו' — לא ירד, לדעתו, לעומק העניין].

והשוה שיר השירים רבה, סוף פרשה ב: איש חרבו על יריכו מפחד בלילתו, עד שלא חטא שלמה היה רודה... שידה ושידתה... כיון שחטא מינה לו ששים גבורים מגבורי ישראל והעמידן לשמור את מיטתו, הוא הוא דכתיב הנה מסתו וגו' כלם אחוזי חרב, שהיה מתפחד מן הרוחות.

ועיין תורה שלמה להרב כשר, בראשית פה, סימן סז, על מתושלח שהרג שדים בשלח ששם המפורש היה כתוב עליו. והשוה עם שמות רבה, פ' מה, ג: הורד עדיך, רשב"י אומר, כלי הזיין שנתן להם הקב"ה ושם המפורש חקק עליו. והשוה מאמר הוותר משפטים דף קה, א. על דוד המלך שעל חרבו „היה חקיק שמא גליפא" [ובמדות רשב"י, מהרי"א מרגליות, עמ' קצג, לא הביא מאמר זה מוזוהר להשוואה עם דברי רשב"י הנ"ל].

והשוה: ברזל הרי הוא כחרב, מדרש הגדול, סוף פרשת יתרו. ועל ברזל וכלי זיין כשמירה למזיקים באמונת העמים, עיין בספרו של האנזאר הנ"ל, עמ' 221. ועיין: M. Yersley The Folklore of Fairy Tales, London 1924, P. 96; Dr. E. Stemplinger: Antike Aberglaube in modernen Ausstrahlungen, Leipzig, 1922, S. 81; E. Westermarck.

Ritual and Belief in Morocco. לונדון 1926. ח"א עמ' 374 ושם בהערה 10 הוא מראה מקום למאמרו של גולדציהר. (Archiv für Religionswissen. Eisen als Schutz gegen Dämonen. schaft X. (1907) p. 42. ושם בעמ' 375, ובהערה 3 מציין מחקרו של Blau. Das altjüdische Zauberen (Strassburg 1898) p. 159.

23: עיין בשנויי נוסחאות בגליון המשניות הוצאת ראם, על מאמצי ומעמצי. ובשכל טוב: מעצמין והמעצים. ועיין ערוך השלם, ערך "אמץ", חלק א, סוף עמ' 124, וראש עמ' קכה. ועיין בראשית רבתי לר"ם הדרשן, מהדורת אלבעקי עמ' 257, ובהערה שם. ובתורה שלמה להרב כשר, בראשית, פ' מו, אות לו. ובמדרש לקח טוב עמ' 222 ובהערה שם. ועיין ערך מלין להרב ש"ר (חארשא, סוף עמ' 122), טעם לעצימת עיני המת. ועיין: א. כהנא, בסירושו לבראשית מו, ד. ועיין מעבר יבק: שפתי רננות, ריש פ' ט. ובמנהגי העמים — עיין חאוטקע.הנ"ל, סעיף 725, ובספרו של Westermarck, Ritual and Belief in Morocco ח"ב, עמ' 434.

25: בשכל טוב: שכבה והולכת. בהלכות פסוקות: שהיתה כובה והולכת.

26: בהלכות פסוקות: אצבעו. וכן בה"ג ובשכל טוב. בגמרא: רשב"ג. אבל ב"ר"ח וה"ג:

ר' שמעון בן אלעזר.

בר"ף: הבי"ח מגיה על פי נוסח הגמרא שלנו: ואותו בשני גודלי רגליו. וכן הוא במדרש שכל טוב. אמנם בהלכות גדולות מפורש: גודליו של ידיו.

ובתוספתא שבת פ' יו, יט, לא נזכרה החזקת הגודלין לגמרי, כמו שלא נזכר למעלה טעם פסיקת הנקבים, כדי שלא תכנס בהן הרוח.

דף ב, א

1: על קורה שנשברה נמצא ברי"ף רק מה שנמצא במשנה שלנו בלא כל תוספת ביאור. אמנם בגמרא שבת מג, א, אומרים, שזה דוקא "דרפי, דאי בעי שקיל ליה". וברמב"ם הלכות שבת מה, כה, מביא זה. אבל איננו מביא מה שאמרו פה במשנה "לא כדי שתעלה, אלא שלא חוסיף". והוסיפו זה בגליון הרמב"ם מן הטור. אמנם לפי דברי רבינו פה מתברר שענין "שלא תעלה" וענין "דרפי" חד הן. אם כי האחד הוא מטעם בנין [כדברי רבינו פה] והשני מטעם בטול כלי מהיכנו [גמרא, שם].

5: עיין בשנויי נוסחאות בגליון משניות ראם.

11: לא מספקין. הסדר שומה פה מאשר הוא במשנתנו.

12: השווה הנוסח עם גירסת ירושלמי שלנו ועם גירסת הר"ח, ביצה ל.

13: עיין ר"ח. ובירושלמי שלפנינו הנוסח שונה. [14: ר' יהוד' צ"ל: ר' יונה].

20: הבי"ח ברי"ף מגיה "בכלהו".

כדאי לציין, שמרבית הגהותיו של הבי"ח ברי"ף מתאימות לנוסח כתב-יד שלנו.

25: ברידינא. נראה, שהכוונה היא, שהוא בר עונשין ועתיד ליתן את הדין. כלומר,

שחייב בדיני שמים.

והנה ירושלמי זה בקשתיו ולא מצאתיו וביחוד היה הדבר תמוה בעיני אחרי שהגאון מחילנה אומר בפירוש בביאור הגר"א לחושן המשפט, סימן קצה, הערה לה: ובירושלמי פרק ה דיו"ס והביאו הר"ף והרא"ש ושם עינין מזה וכו'. אח"כ מצאתי שבעל "קרבן נתנאל" על הרא"ש פה כותב בהערה פ: כל הספרים ראשונים ואחרונים כותבין כן בשם ירושלמי ולא מצאתיו. אך ראה ברייתא זו בתוספתא פרק ד.

ומה שכתב "כל הספרים" — לא דק. כי בהמנהיג, ברלין תרט"ו, עמ' 89, מביא זה

מתוספתא הנ"ל. דברי המנהיג הללו לקוחים ממגלת סתרים לרבינו נסים, עיין הצופה מארץ הגר, שנה ז' עמ' 37.

והנה מעניין לראות, כי ברי"ף לבבא-מציעא דף קא, ב מביא "ירושלמי", וכתב על זה באור-זרוע סימן שכו: ועיינו בירושלמי שלפני ולא מצאתי, אך בתוספתא וכו'. עיי"ש. ועכשו נודע הדבר כי גם בספר מתיבות מובאים הדברים בשם "גירסת ירושלמי". עיין מתיבות של ד"ר ב. מ. לוין עמ' 75, והערה ב' שם. ועיין שם עוד עמ' 41 שמביא המתיבות "גירסת ירושלמי" ואצלנו הוא במדרש ויק"ר.

26: וכתב גאון. נראה שגם פה הכונה להרי"ף.
28: בגמרא שלנו: א"ל רבא [ובר"ח: רבה] בר רב חנין לאביי, תנן אין מטפחין וכו' והאידנא דקא חזינן דעבדין הכי וכו'. עיין כל השנויים בנוסח.
29: עיין בגליון הש"ס. ופה הגירסא מבוררת: רבא.

דף ב, ב

3: בגמרא הנוסח הוא כמו ברי"ף: הנח להם לישראל מוטב....
4: אלא אמרין להו, אין בגמרא שלנו. ועוד שנויים אחדים.
5: ולא היא. בר"ח יש במקום שתי מלים אלו: "נוסחא אחרינא". ואולי יש כאן טעות סופר.
10: גם בר"ח: פי' פקיעי אגודות. כדתנן פקעת גמי (כלים י, ד).
11: ברור, שהנוסח פה משובש. אמנם דברי רבינו פה מיוסדים על דברי הר"ח, אבל גם בר"ח הנוסח משובש, ובדפוס חילנא הוסיף המגיה דברים ולא עמדתי לא על כוונתו ולא על סברתו. והנהי לבאר פה ולחקן נוסח הר"ח כפי שעלה לי אחר העיון ואעמיד זו כנגד זו שיטות רב הונא ורב יהודה.

לרב יהודה

הן הן פקיעין הן הן זירין
פקיעין תרי זירין תלתא כיפין דארזי
וה"ק מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה
אבל פספוס לא.
וכיפין פספוס גמי מפספסין
אבל לא הזירין
לפספס א לא להתיר
[הגהת הגר"א: גרסת הרי"ף ולא להתיר. ונכון מאוד.
וזה לא כר"ע מברטנורא]
אמר רבא [לפי הר"ח וכו' שלנו: רבה].
מאי טעמא דרב יהודה, קסבר:
שחי אוכלא משוינן.
מטרח באוכלא לא טרחינן.

לרב הונא

הן הן פקיעין הן הן כיפין
פקיעין — תרי כיפין תלתא זירין דארזי
וה"ק: מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה
ומפספסין.
והוא הדין לכיפין.
אבל לא את הזירין.
לא לפספס ולא להתיר.
אמר רב חסדא: מאי טעמא דרב
הונא, קא סבר:
למטרח באוכלא טרחינן
לשחיי אוכלא לא משוינן.

והר"ח מפרש: בא רב הונא לפרש משנתנו ואמר הפקיעין והכיפין שניהם אגודות קשורות הן אלא הפקיעין ב' אגודות כפקיע [נ"ל שצ"ל: כפקיע] והכיפין ג' אגודות בכף. זירין — דארזי.

כשמתגזאין [לפי הערוך זר—א, וכתב היד שלנו : כשמתגדלין] ומתקשין נקראין דארזי והן אחז אחד ואינן נאגדין באגודה ואם אגדן בחזקתן עומדין.

וחרצה רב הונא למתניתין הכי:

מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה ומפספסין, פי' מפספסין מפרכין, לרכבן... וכשם שמתירין ומפספסין הפקיעין, הוא הדין לכפין אבל הזירין לא יפספס ולא להתיר אם נקשרו. ובא רב חסדא ופירש טעמא דרב הונא ואמר שהעמיד למשנתו שמתירין ומפספסין הפקיעין והכפין שהם מסודם אוכל ויכולין להיאכל כמות שהן וההתרה והפספוס לא להוסיף להם אלא הכשר לאכילה לבד, דייקין מדבריו הללו דקסבר מותר למסרם באוכל ומוסיף לו הכשר, אבל אם אין יכול להיאכל, — כגון הזירין שהן דארזי — אלא אחרי היתר ופספוס אסור וזהו לשחיי אוכל לא משוינן.

ורב יהודה חלק על רב הונא לדברי רבה דאוקמינהו לדברי רב יהודה ואמר רבה דמתרצה למתניתין שהפקיעין והזירין שניהן אגודות מיהו הפקיעין שתיים באגודה והזירין שלשה. ומתירין הפקיעין, שאם לא יתירם אינן נאכלין בטוב, ושלש אין קשרן אמיץ ונאכלים וכיון שיכלים להיאכל קסבר אטרוחי באכילה לא טרחינן... אבל הכפיים שהם דארזי והן קשין כמו שאמרנו למעלה מפספסין כדי לשוותם אוכל וכ"ש שמתירין.

הארכתי, אבל המעיין בנוסח הר"ח שלפנינו בדפוס יראה שלדברי רב יהודה אין כל מובן ולפי תיקונינו הכל עולה יפה. לפי זה יש לתקן גם בכתב יד שלנו את הנוסח וכך צ"ל: והפקיעין שני אגודות בפקיע ודזירין שלש והכפיים מארזים, כשמתגדלים מתקשין ונקראין דארזי. וכשתקדק בערוך, ערך זר—א, תראה, שהתחיל בציטט מדברי רב הונא: זירין דארזי ופירש מלת דארזי על פי הר"ח. ואחר כך לקח מרב האי ז"ל "הזירין שלש באגודה" ופירש מלת זירין אליבא דרב יהודה, ועיין שם איך נסתבך קאהוט, שלא עמד על פשר כל הענין ועירב את זירין במלת דארזי, וראה שבת ח: אמר רב יהודה האי זירא דקני, ופירש"י: חבילה של קנים ארוכים.

12: לא ברור לי כיצד חיבר רבינו המלים ארזי וביזרא. בבבא קמא כח, א ובבא בתרא צט, ב גירסתנו: לנקוט פזרא וליחבי. והר"ח שם פירש: כלומר, יטול בידו שבט, כמו פזרא. ואיני יודע "כמו" זה מהו. ואולי כוונתו להגנינה "פזר", עיין בערוך, ערך פזר ג; ערוך השלם, חלק ששי, עמ' 305. ועיין שם שהגירסא בכ"י היא: לנקוט פיזרא. ולפי גירסא חדשה זו של רבינו, נתגלה לנו הפירוש הנכון של מאמר חז"ל שנתקשו בו ראשונים ואחרונים ולא מצאו בו ידיהם. והוא המאמר בירושלמי סוף גזיר: מה הדין ביזרא דחיל מן הדין פזולא. ועיין מדרש שמואל, מהר"ב בוכר, פרשה ב, סימן ח, הערה לא. ועיין בספר "נחל עדן" לר' רפאל גארדאן, חילנא, 1898, עמ' ל. שהאריכו בזה ולא מצאו פשר דבר.

והשווה עם המאמר בכראשית רבא סוף פ' ה: כיון שנברא הברזל התחילו אילנות מרתתים, ועיין בהערותיו של תיאודור שם. וכונת ר' ינאי בירושלמי היא, שהברזל הוא יראת השמיר והשית (ישעיה סוף פרק ז).

ועיין סנהדרין לט: מניה וביה אבא לשדא ביה נגרא, ולזה מרמזים כשאומרים הגויים "מהם ובהם היו באים ואומרים לשון הרע". ב"ר ריש פ"כ, רואים אנו עד כמה היה משל העצים והברזל גמול בעם.

15: בר"ח ואע"ג... כרב הונא ריחשא... דאמרין האי שיפורא... ולא קא טרחינן

באכלא.

17: בגטין, טרק הנזקין, דף ס, ב.

ובר"ח מקשה על זה: מכלל דרב הונא לא הוה ריש מתיבתא והא אמרינן כי הוה מפטרי רבנן מבי רב הונא הוה פיישי וכו' ואמרי במערבא קמא לה [בגמרא שלנו: קמו ליה, ממתבתא] מתיבתא דהונא בבלאה (כתובות ק).

ורבינו לא שם לב לקושיה זו ואפשר שאין אלה דברי הר"ח, אלא הוספה מאוחרת ולא היתה לפני רבינו.

ועיין באגרת רב שרירא גאון, מהדורת הרב"מ לוין עמ' 83, שרב הונא מלך בתר שמואל. ועיין פחד-יצחק, ערך "אין הלכה כתלמיד במקום הרב" (ליק, דף קלא, א); יש לפסוק כתלמיד במקום הרב, אם התלמיד הוי ראש ישיבה ושכיחי רבנן קמיה דמחודן שמעתתיה. ולמדו כן מדברי התוס' נדה דף יד, ב.

19: פירוש זה נמצא גם בר"ח.

20: במשנה שלנו: אין מאמירין. ועיין ראשון לציון, במשניות דפוס ראם, ובמדרש שכל-טוב: אין מאמירין... אמראה והלעטה.

21: במשנה שלנו: מים למורסן.

22: בתוספתא צוקרמאנדל: הרדסיאות. ונס"א: דורסיאות.

24: במדרש שכל-טוב: המראה, כשהוא מרביצה ופוקק את סיה. ובתוספתא: כל שמרביצו ופוקס את צוארו, והגר"א מגיה: עוקס את צוארו. ועל עוקס — פוקס עיין ילקוט, בלק, רמז תשסה, וישם ה' דבר בפי בלעם, ובתנחומא. כוכר, שם, עמ' צא הערות קא וקב. ועיין במאמרו של שאל ליברמאן בהמאסף JQR, כרך לה, עמ' 55, ובדברים רבה, שהוציא, ירושלים, ת"ש, עמ' 3, הערה 12.

דף ג, א

סוגיה זו שני פירושים לה: פירוש רש"י ופירוש הר"ח. במשנה אמרו: מעשה... שפקי את המאור בטפיח וקשרו את המקידה בגמי לידע אם יש שם בגיגית פותח טפח אם לאו. לדעת ר"ח א) הילקטי הוא מלשון תל המתלקט והוא כמין קיר חוצץ בין שני הבתים (ב) המאור הוא כמין ארובה בגג. ג) הגיגית הסדוקה היתה קבועה בכותל כחלון פתוח. ד) המת היה מוטל בבית אחד ובבית האחר היו רוצים להכנס בו כהנים ולא היו יודעים בבירור אם יש בסדק הגיגית פותח טפח ומביא את הטומאה אם לאו. ה) את המאור שבגג סתמו בטפיח כדי לכסות את המאור הפתוח שלא יאהילו העומדים על הגג באותו המאור ויטמאו מן הטומאה המוטלת בתוך הבית כנגד המאור. ו) לקחו מקידה שיש בה טפח וקשרוה בגמי ושלשלה כנגד פי הגיגית לראות אם פי הגיגית נתמלאה — יש בה טפח. והתוספות הלכו אחר פירוש הר"ח וקרובים לזה דברי הרמב"ם בפירושו למשנה, אם כי הוא מפרש מקידה — לוח קסן.

אבל לרש"י א) הילקטי הוא שביל קטן בין שני בתים. ב) המאור היה בכותל הבית לצד ההילקטי. ג) הגיגית היתה למעלה מן ההילקטי. ד) המת היה מוטל בהילקטי תחת הגיגית כנגד הסדק. עד כאן גם רבינו מסכים לפירוש רש"י זה. מכאן ואילך דרכיהם שונות. לרש"י: לפני מות המת [עיין מה שמקשים על זה בחוסי] פקקי בשבת את המאור בטפיח, שמא אין בסדק הגיגית פותח טפח ונמצא המת מוטל באוהל שאין לטומאה מקום לצאת דרך מעלה וחור שבין שני בתים מכניס את הטומאה לצד שני במלואו אגרוף. לפיכך סתמוהו בכלי חרס וגבו כנגד ההילקטי וכלי חרס אינו מטמא מגבו וחוצץ [אח"כ רצו לחזור ולהסיר הטפיח: תפארת-ישראל] וקשרו מקידה שהיא רחבה טפח בגמי לידע אם תכנס בסדק הגיגית.

ולרבינו, רק כשחפצו למדוד את רוחב הסדק שבגיגית, אז סתמו מתחילה את המאור

שבכותל, כדי שהטומאה לא תכנס בו בשעת המדידה, כשיסתם הסדק עלידי המקידה. ולקחו מקידה, כלי שיש בו אוזן, כדי שהאיש אשר ישים שמה את המקידה לא יאהיל בידו על הטומאה ויטמא בעצמו באותו הרגע. ואת הגמי קשרו מסביב להמקידה כדי למדוד את המקידה, לראות אם יש בהיקף המקידה שלשה טפחים או ידעו שיש ברחבה טפח.

ומעניין, שבכתב־יד מינכן נמצאת הגהה בגליון המשנה: ומוודין את המקידה בגמי, ובעל דקדוקי סופרים (עמ' 386 הערה ש') לא ספק כלל והעיר כי "הגהה הגליון מטעם". ודע כי להגאונים ז"ל היו פירושים אחרים למלה "טפח" (עיין: אוצר הגאונים, תשובות, עמ' 162) ולהמלה "הלכטי" (עיין: אוצר הגאונים, תשובות, עמוד 121). ונראה כי היה להם פירוש אחר בסוגיה שלנו.

21: בסדור רב עמרם השלם, חלק ב, דף ד, א: אפוקי יומא כמה דאפשר מאחרינן ליה.

כי היכי דלא להוי עלן כי טוענא. ועיין ספר העתים, עמ' 171, וסוף עמ' 201.

24: בסדור הגי'ל, שם, דף נד, א: ומבעי ליה לאינש לאוגודי [להאריך] בברוך ה' המבורך

באפוקי שבתא דניתציל מן הזיקא דהאי שבתא. ועיין בה"ג, סוף הלכות ציצית ובאור זרוע, הלכות מצאי שבת, סוף סימן פט: אומר ברכו במשך גדול... ועוד מפני איחור להוציא השבת. ועיין מחזור חייטרי, עמ' 114, והערה טז שם.

דף ג, ב

הדברים שייכים למה שאנו אומרים בברכות לג, א: טעה ולא הזכיר... הבדלה בחזון הדעת אין מחזירין אותו מפני שיכול לאומרה על הכוס. והביאו על זה מהלכות גדולות ורב סעדיה דהני מילי היכא דאית ליה חמרא דמבדיל עליה, אבל לית ליה כסא דחמרא דדר ומצלי. ועיין רי"ף, פרק תפילת השחר, ובשלטי הגבורים שם, וברא"ש, פרק הנ"ל, סימן טו ויז ובתוספות הרא"ש, וראש תרכ"ג, כאן.

5: בגמרא שלנו: א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן. וברא"ש כמו ברי"ף ובראבי"ה: אמר

ר' חייא. ובה"ג כמו בגמרא.

7: בגמרא: והם אמרו.

8: בגמרא: שאל ר' יוסי. וכן ברא"ש.

9: בגמרא: צריך שיבדיל על הכוס או לא, ואמר ליה צריך שיבדיל על הכוס. וברא"ש

כמו בגמרא שלנו. אמנם במעדני יום טוב העיר, שבדפוס ישן גרס "אין צריך", כמו ברי"ף. ובדף לג: בגמרא, א"ל רבינא לרבא (באור זרוע, סימן צא: לרב) הילכתא מאי, א"ל כי קידוש, מה קידוש אע"ג דמקדש בצלותא... אף הבדלה נמי...

11: בגמרא לג, א: בעא מינה רב חסדא מרב ששת טעה בזה ובזה... וכן ברא"ש ובאור זרוע סימן צא: בעו מניה מרב ששת.

12: צ"ל עבדתא. בירושלמי תענית א, ו ופסחים ד, א הנוסח שונה לגמרי. וברי"ף

פרק מקום שנתנו: נשיא דנהגן דלא למעבד עובדא בריש ירחא מנהג, ודלא למעבד באפוקי שבתא [בחדושי אנשי שם, בגליון, מוסיפים על פי הירושלמי: אינו מנהג] עד דתתפני סדרא מנהג. אמנם בשו"ת הרשב"א, חלק א, סימן ש"י (חין תקע"ב) מצינו: וכיוצא בזה אמרו בירושלמי, דגרסינן התם כל הדברים תלו אותן במנהג. נשיא דנהגן... ודלא למעבד באפוקי שבתא עד דתתפני סדרא... מנהג.

14: ועיין בה"ג הלכות קידוש והבדלה: והיכא דנפקא לה שבת וצריך למעבד עבדתא

מן קמי צלויי מיבעי ליה לברוכי המבדיל בין קדש לחול והור עביד עבדיתיה והוא דאמר הזכרת

השם ומלכות... והני מילי דקא בעי מיעבד מלאכה מקמי צלוי דאורתא, אבל בתר צלוי כיון דאבדיל ליה בספלה לא צריך לברוכי המבדיל מקמי מלאכה.

17: ירושלמי ברכות ה' ב: אסור לעשות מלאכה עד שיבדיל ודכותה אסור לו לאדם לתבוע צרכיו עד שיבדיל. ועיין בגליון שם, שלזה כיוון הרשב"א בתשובה חלק א, סימן תשלט, שמביא: ירושלמי, כשם שאסור לעשות חפציו קודם שיבדיל, כך אסור לתבוע חפציו קודם שיבדיל. לשורות 5—11: כל זה בא כמעט מלה במלה ברי"ף מסכת ברכות פרק אין עומדין. בשורה 7, במקום עוד אמרו, ברי"ף: הם אמרו. בשורה 9: ברי"ף: א"ל אין המבדיל בתפילה צריך שיבדיל על הכוס. א"ל רבינא לרבא הלכתא מאי א"ל בקידושא. בשורה 11: ברי"ף: טעה בזו ובזו מהו אמר ליה.

הוספות

דף א. א

חפצי שמים: במסכת כלה (מהדורת היגער, עמ' 157): מה חפצי שמים? — יפור מעותיו לעניים.

דף א. ב

גם בלקוטים מספרי דברי רש"י (ספר רש"י, עמ' עד): מניח סייף או ברזל על גבי המת. שהחרב הוא סגולה נגד המזיקים — לזה יש להוסיף:

ברכות ה' א: אמר ר' יצחק, כל הקורא קריאת שמע על מטתו, כאילו אוהז חרב של שתי פיות בידו. רש"י: להרוג את המזיקין. ועיין בצ"ח [אינו בידו, אבל הובא דבריו בשער נפתלי של ר' נפתלי הכהן שווארטץ על האבודרהם, סדר קריאת שמע על המטה: ג' ספרים נפתחים, באניהאד תרס"ג, דף יא, ב]: שעלידי החרב פיפיות הם בדלים. אבל כנוגע למלאך המות, אמרו בדברים רבה פט, ג: אין אדם יכול לעשות כלי-זיון ולהנצל ממלאך המות, אין משלחת [מלשון שלח] במלחמה. ואין שלטון ביום המות. ועיין עוד בשיר השירים רבה, פסוק שלחך פרס רמונים, ופתיחתא דאיכה רבתי כ"ד, ועיין בספרו של חסטרמרק הג"ל על המנהגים והאמונות במרוקו. ח"א עמ' 374 ובהערה 10 שם מציין Goldziher, "Eisen als Schutz gegen Dämonen" Archiv für Religionswissenschaft. X. (1907) p. 42.

על מפתח כלילות של שלמה, עיין מאמרו של ש. קרויס בספר היוכל לגאסטר, עמ' 329. גם באבודרהם, תפילת ערבית של מוצאי-שבת, מביא המדרש, שכל האומר המזמור של פגעים אינו צריך לכלי זיון.

ועיין רש"י, שבועות טו, ב: פגעים, שם מזיקין שפוגעין בבני אדם להזיק. סכין ומדיחין. עיין מאמרו של ביכלר בספר היוכל לקרויס מעמ' 36 ואילך. לענין הנחת דמת על הקרקע.

עיין צוואת אדמ"ר... מהר"ר יחזקאל זצ"ל, שהיה אב"ד בג' קהלות אה"ו... בעהמ"ס כנסת יחזקאל... חילנא תרל"א, עמ' ה': הנני פוקד לחבורא קדישא דגית בהנחני על הארץ ייחוני בלי כתונת למטה ולא שום חבן, כי אם חסי יהיה נוגע ממש בארץ.

כט

ובצוואה לר' נחמן מטשעהרין בסוף ספר סיפורים נפלאים... מהר"ן מברסלב, ירושלים,
תרצ"ה, סימן ו' ע' ח: טרם יניחו אותי על גבי קרקע... על הקרקע ממש בלי הפסק שום דבר.

דף ב א

לשורה 25: גם ר' שלמה בן היתום בפירושו למסכת משקין, מביא ירושלמי זה, עיין
בפירושו, הוצאת מקיצי נרדמים, והערת הרצ"פ חיות, עמ' 63, הערה 5. ועיין אפסוביצר במבוא
להראבי"ה, עמ' 276, על "ספר ירושלמי" כמקור למאמרי ירושלמי, שאינם לפנינו.
לשורה 26: מה לקטין. עיין ספר האורה [המיוסד על ספר העתים], הוצאת בובר,
לבוב תרס"ה, עמ' 35.

דף ג, ב

לשורה 9: עיין סדור רש"י, הוצאת בובר, ברלין תרע"א, עמ' 260, סימן תקט.

התוכן

[illegible]

